

Hârezm’de Me’ Münî Devleti’nin Kuruluşu

Establishment of the Ma’ Münid State in Khwārazm

Aykut ÖZBAYRAKTAR

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Aykut ÖZBAYRAKTAR

Amasya Üniversitesi <https://ror.org/00sbx0v13>

Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Amasya,
Türkiye

ORCID: [0000-0001-9804-7875](https://orcid.org/0000-0001-9804-7875)

e-mail: aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr

Başvuru/Submitted: 25.10.2023

Kabul/Accepted: 14.12.2023

Atf: Özbayraktar, Aykut, “Hârezm’de Me’ Münî Devleti’nin Kuruluşu”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 723-738.

Citation: Özbayraktar, Aykut, “Establishment of the Ma’ Münid State in Khwārazm”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 723-738.

Lisans/License:

Öz- Tarihi Hârezm bölgesine M.S. 305 yılından 386/996 yılına kadar Afrîğî Hanedanı mensubu Hârezmşâhlar hükmetmişlerdir. Afrîğî iktidarının sonu bir dış müdahaleden dolayı değil, kanlı bir iç savaş neticesinde gelmiştir. Hârezm’deki Cürcâniye/Gurgânc şehrini Afrîğîlerden bağımsız ve doğrudan Sâ mânîlere vassal şekilde yöneten Emir I. Me’ mün, son Afrîğî Hârezmşâh II. Muhammed’i 386/996 senesinde tahttan indirerek idam etmiştir. Böylece Gurgânc Emîri I. Me’ mün, Hârezm’in tamamına hakim olarak Hârezmşâh unvanını üstlenmiş ve yeni bir devletin temellerini atmıştır. Fakat iktidara geçtikten hemen sonra, 387/997 yılında faili meçhul bir cinayetle katledilmiştir. Onun vefatından sonra Me’ münî iktidarı, 389/999 yılında Sâ mânîlere tâbiyetinden ayrılarak siyasi meşruiyeti Abbâsî Hilâfeti tarafından da tasdik edilen müstakil bir devlet haline gelmiştir. Me’ münî Devleti, 408/1017 senesine kadar Hârezm’de hakim olmuştur. Bu makale, yukarıda kısaca özetlediğimiz Me’ münî Devleti’nin kuruluşu sürecini detaylı bir şekilde incelemektedir ve konuyla alakalı bazı problemleri ele almaktadır. Hârezm hükümdarlarının siyasi statülerini, Sâ mânî devlet ricaliyle ilişkilerini ve onları savaşa sürükleyen etkenleri anlatarak savaşın cereyanını ve sonuçlarını değerlendirmektedir. İç savaşın mahalli edebiyata yansımalarını olayların tanığı olan şairlerin siyasi içerikli şiirlerden alıntılar yaparak göstermektedir. Tahta çıktıktan kısa süre sonra Hârezmşâh I. Me’ mün’un ölümünü Hârezmli devlet adamlarının düzenledikleri bir suikast olarak kabul etmekte ve suikastı Sâ mânî Hükümdarı II. Nüh’un azmetirdiği iddiası üzerinde durmaktadır. Son olarak Me’ münî Devleti’nin Sâ mânî vassallığından çıkarak müstakil hale gelmesi ve Abbâsî Hilâfeti tarafından tanınmasını açıklamaktadır.

Anahtar Kelimeler- Hârezm, Hârezmşâhlar, Me’ münîler, Afrîğîler, Sâ mânîler.

Abstract - The Khwārazmshāhs, members of the Afrīghid Dynasty, ruled the historical Khwārazm region from 305 A.D. to 386/996. The end of the Afrīghids' administration came not because of the invasion of another state but as a result of a bloody civil war. Amīr Ma’ mūn I, who ruled the city of Jurjāniya/Gurgānj in Khwārazm independently of the Afrīghids and directly as a vassal of the Sāmānids, dethroned and executed the last Afrīghid Khwārazmshāh Muhammad II in 386/996. Thus, Ma’ mūn I assumed the title of Khwārazmshāh by ruling Khwārazm and founded a new state. However, right after he ascended to the throne, he was murdered in 387/997 as a result of an unsolved murder. After his death, the Ma’ mūnids government separated from its subordination to the Sāmānids in 389/999 and became an independent state. The political legitimacy of the Ma’ mūnid State was also confirmed by the Abbāsīd Caliphate. The Ma’ mūnids State dominated Khwārazm until 408/1017. This article is about the establishment of the Ma’ mūnid State, which we briefly described above, and deals with some problems related to the subject. It describes the political status of the Khwārazmian rulers, their relations with Sāmānid statesmen, and the factors that led them to war, and evaluates the occurrence and results of the war. It shows the reflections of the civil war on local literature by quoting political poems from poets who were witnesses of the events. It accepts the death of Khwārazmshāh Ma’ mūn I shortly after his accession to the throne as an assassination organized by Khwārazmian statesmen and defends the claim that the Sāmānid ruler Nūh II instigated it. Ultimately, it explains how the Ma’ mūnid State became independent from the Sāmānid vassalage and was recognized by the Abbāsīd Caliphate.

Keywords- Khwārazm, Khwārazmshāhs, Ma’ mūnids, Afrīghids, Sāmānids.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

The historical Khwārazm region was ruled by separate governments in the second half of the IV/Xth century. The city of Gurgānj in Khwārazm was governed by local kings known as the "Amīr of Gurgānj". The rest of the region was under the control of kings who belonged to the Afrīghid Dynasty and had the title of "Khwārazmshāh". The Afrīghid Dynasty had continued in the capital Kāth (al-Fīl) since 305 AD. Both were vassals of the Sāmānid State, and there was serious enmity and rivalry between the people of both capitals (i.e., Kāth and Gurgānj).

The arrival of Abū Alī Sīmjūrī, one of the Sāmānid statesmen, to the region triggered a bloody civil war that would turn the animosity between the two cities into an armed conflict and radically change the political situation in Khwārazm. There was a tough struggle for power between Abū Alī Sīmjūrī and the Sāmānid ruler Nūh II. After a series of defeats, Sīmjūrī surrendered and apologized to him. Nūh II exiled Abū Alī Sīmjūrī to Khwārazm and asked Amīr of Gurgānj Ma'mūn I to host him. When Abū Alī Sīmjūrī reached Hazarasb, which is close to the southern border of the region, he was attacked by Khwārazmshāh Muhammad II and was arrested by him. It is understood that Khwārazmshāh Muhammad II captive Abū Alī Sīmjūrī by cheating and unjustly. Abū Alī Sīmjūrī's retinue were imprisoned, and those who escaped were ordered to be killed where they were caught. He was also gyved and locked in a oubliette (386/996).

Amīr of Gurgānj Ma'mūn I, who had animosity towards Khwārazmshāh Muhammad II and was in rivalry with him, took advantage of this opportunity and organized a military operation under the pretext of rescuing Abū Alī Sīmjūrī, who was unjustly arrested. On the battlefield, the Ma'mūnid army defeated the Afrīghid army in a short time and occupied the capital Kāth. Abū Alī Sīmjūrī was released with great respect. Khwārazmshāh Muhammad II was dressed in punishment clothes worn by despicable criminals, and he was tied to the tail of a donkey and taken to Gurgānj. During a great feast held in honor of Sīmjūrī in Gurgānj, Khwārazmshāh Muhammad II was scolded with severe affronts, abased, and executed along with his servants in front of the people by Ma'mūn I in 386/996. Thus, the title of "Khwārazmshāh" was transferred to Ma'mūn I, and the Ma'mūnid State was established.

Despite his success in the civil war in 386/996, Khwārazmshāh Ma'mūn I remained a vassal of the Sāmānid ruler Nūh II but was killed by his own ghulāms (i.e., slave soldiers or servants) during a banquet organized by the commander-in-chief of his army in 387/997. It is understood that Ma'mūnid statesmen, led by the commander-in-chief, assassinated Khwārazmshāh Ma'mūn I and that the Sāmānid ruler Nūh II instigated it. Because Ma'mūn I dethroned and executed Khwārazmshāh Muhammad II, a loyal vassal of the Sāmānids, without permission and put an end to the dual administration in Khwārazm. In addition, he sympathized with Abū Alī Sīmjūrī and the Fātimid Caliphate during the Gurgānj period. Apparently, the Sāmānid ruler Nūh II was disturbed by the fact that a Fātimid sympathizer Khwārazmshāh ruled the region. It is claimed that the Sāmānid ruler Nūh II contacted the Ma'mūnid statesmen and instigated the assassination of Khwārazmshāh Ma'mūn I. After his death, the army swore allegiance to his son Alī.

The Ma'mūnid State, which was previously a vassal of the Sāmānids, became independent thanks to the Qarakhanids occupying Transoxiana in 389/999 and exiling the Sāmānids' members to the city of Ozkand. Muntasir, a member of the Sāmānid Dynasty, escaped from Ozkand in 390/1000 and started to fight to resurrect the Sāmānid State. Muntasir, who first came to Khwārazm, brought together the former Sāmānid soldiers and supporters scattered in the Khorasan and Transoxiana regions with the support he received from the Ma'mūnid Khwārazmshāh Alī. Bukhara, the old capital of the Sāmānids, was liberated from occupation and Muntasir was separated from Khwārazm. Muntasir's struggles against the enemies (i.e., Qarakhanids and Ghaznavids) between 390-395/1000-1005 did not affect the independence of the Ma'mūnid State. In these years, Khwārazmshāh Alī only mentioned the name of the Abbāsīd Caliph al-Qādir-billāh on the silver dirhams he minted but did not include the name of the Sāmānid Amīr Muntasir. This indicates that the Ma'mūnid State was not a vassal of Amīr Muntasir between 390-395/1000-1005. On the other hand, Khwārazmshāh Alī, with the concern of keeping the city of Nasā, which he dominated in Northern Khorasan, fought with Muntasir and his army in Nesā in 1004 and defeated him and removed him from Nasā. The political legitimacy of the Ma'mūnid State was confirmed by the Abbāsīd Caliphate. Although Bayhaqī uses expressions that reflect the Ma'mūnids as a vassal of Sultan Mahmūd of Ghaznī, numismatic findings prove that the Ma'mūnids were not vassals of the Ghaznavids, on the contrary, they were completely independent.

GİRİŞ

Tarihi Hârezm bölgesi, 93/712 senesinde Emevîlerin Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim'in komuta ettiği askeri bir hareketle Müslümanlar tarafından fethedilmiştir.¹ İslam egemenliği M.S. 305 senesinden beri² Hârezm'e müstakilen hükmeden Afrîğ Hanedanı iktidarını sona erdirmemiştir. Kuteybe b. Müslim, bölgenin fethini Afrîğîler ile anlaşarak ve iş birliği yaparak başarmıştır³ ve akabinde müttetikini tahtında ibka etmiştir.⁴ Siyasi hiyerarşide hilafet makamı tarafından tayin edilen Horasan valilerinin vassalı kabul edilen Afrîğî Hârezmşâhlar hükümetine 93-132/712-749 yılları arasında Emevî, 132-205/749-820 yılları arasında Abbâsî halifelerine bağlı Horasan valileri hakim olmuşlardır. Daha sonra Horasan'daki egemen güçlere itaat etmeyi sürdüren Hârezm mahalli idaresi; 205-283/820-896 yılları arasında Tâhirîlerin, 284-386/897-996 yılları arasında Sâ mânîlerin tahakkümü altında kalmıştır. Bu suretle Afrîğîlerin 386/996'ya kadar Hârezm'i muktedir bir mahalli idare olarak yönetmeyi sürdürdükleri görülmektedir.

Yaklaşık yedi asır boyunca Hârezm'de istikrarlı şekilde devam eden Afrîğî iktidarı dış kaynaklı bir istila sonucunda değil, kanlı bir iç savaşın neticesinde tarih sahnesinden çekilmiştir. Hârezm'de Gurgânc (Cürcâniye) şehrini Afrîğîlerden bağımsız ve doğrudan Sâ mânîlere bağlı olarak yöneten Emîr I. Me'mûn b. Muhammed, son Afrîğî Hârezmşâh II. Muhammed b. Ahmed'i 386/996 yılında tahttan indirerek idam etmiştir. Hârezmşâh unvanını üstlenerek bölgeye egemen olan I. Me'mûn Gaznelilerin 408/1017 yılında Hârezm'i işgaline kadar süren Me'mûnî Devleti'nin temelini atmıştır. Başlangıçta Sâ mânî tâbiyetinde olan Me'mûnî iktidarı, bağlı bulunduğu otoritenin 389/999'da yıkılış sürecine girmesi üzerine doğrudan hilafet makamına tâbi müstakil bir devlet haline gelmiştir ve politik meşruiyeti Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-billâh tarafından tanınmıştır.

Sunulan bu makale Hârezm'de Me'mûnî Devleti'nin kuruluş sürecini incelemektedir. Hârezm'deki iki hükümdarın Sâ mânî devlet ricaliyle ilişkilerini, Afrîğî iktidarının devrilmesiyle sonuçlanan iç savaşı, Me'mûnî Devleti'nin vassallık statüsünden çıkarılmasını ve Abbâsî Hilafeti tarafından tanınmasını konu edinmektedir. Me'mûnîlerin politik konumu hakkında yazılı kaynaklardaki yanlış bir algıya nümisematik bulguları da dikkate alarak eleştirir getirmektedir. Çünkü Gaznelilere bağlı tarihçiler Me'mûnî iktidarının Sâ mânîlerden sonra Gaznelilere tâbi olduğuna dair bir anlayışa sahip gibi görünmektedirler. Hârezmşâh I. Me'mûn'un 387/997 yılında faili meçhul bir cinayete/suikasta kurban gitmesi hadisesi de bu makalede tüm detaylarıyla ele alınarak azmettiricileri tespiti yönelik yorumlar yapılmaktadır.

1. Hârezm Hükümdarlarının Sâ mânî Devlet Ricaliyle İlişkileri

Hârezmşâh II. Muhammed'in ve Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un adlarına politika sahnesinde ilk defa 382/992 yılında Sâ mânî Hükümdarı II. Nûh b. Mansûr'u desteklemeleri vesilesiyle tesadüf edilmektedir. Mezkûr iki hükümdar Karahanlı ordusunun Mâverâünnehir'i istila etmesi⁵ üzerine Horasan'a çekilen ve üst düzey devlet adamlarının ihanet etmesi⁶ hasebiyle zor durumda kalan Sâ mânî Hükümdarı II. Nûh b. Mansûr'a samimi bir şekilde ve nazikçe yardım etmişlerdir. Kısa süre sonra Karahanlılar Mâverâünnehir bölgesinden çekilmişlerdir ve Sâ mânî Hükümdarı II. Nûh başkent Buhara'ya dönebilmiştir. Bu aşamada Sâ mânî Hükümdarı II. Nûh'un sadakatlerini ödüllendirmek amacıyla Horasan'ın kuzey kesiminde yer alan Nesâ şehrini Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a ve Ebîverd şehrini Hârezmşâh II. Muhammed'e ikta ettiği; her iki vassalını da ferman, kılıç, kuşak ve menşur gibi bazı egemenlik sembolleri vererek onurlandırdığı kaydedilmektedir.⁷

¹ Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtu (Hicri 93-94/Milâdî 712)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 6, S. 5 (Kasım-Aralık 1948): 396-400.

² C. E. Bosworth, "Âl-e Afrîğ", *Encyclopædia Iranica*, C. I/7, Routledge & Kegan Paul, Londra 1984, 743.

³ Taberî, "Târîhu'l-Taberî – Târîhu'r-rûsûl ve'l-mülûk," thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, (Kahire: Dârü'l-Me'ârif bi-Mısır, 1384/1964), 6/469-471.

⁴ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye mine'l-kurûni'l-hâliye* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1428/2008), 41.

⁵ Mâverâünnehir'in 382/992 yılında Karahanlılar tarafından istilası hakkında detaylı bilgiler için bk. Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 110 vd.

⁶ Karahanlı istilası esnasında Sâ mânî devlet adamlarının tutumları ve ihanetleri hakkında bk. Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mânîler* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013), 237-242.

⁷ Utbî, *Târîh-i Yemînî*, frs. çev. Ebû's-Şeref Nâsîh b. Zafer Curfâdekânî (Tahran: Kitâbfurûşî İbn Sinâ, 1334), 90.

Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'un aleyhinde uzun süredir güç mücadelesi yürüten ve Karahanlı istilası sırasında ondan desteğini esirgeyen devlet adamı Ebû Alî Sîmcûrî,⁸ kontrolü altında bulunan Ebîverd ve Nesâ şehirlerinin Hârezm hükümdarlarına ikta edilmesinden rahatsızlık duymuştur. Esasında II. Nûh'un mezkûr şehirleri ikta etmek suretiyle Ebû Alî Sîmcûrî'nin karşısına yeni düşmanlar çıkarmayı planladığı düşünülmektedir.⁹ Nesâ şehrini hiç vakit kaybetmeden Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a teslim eden Ebû Alî Sîmcûrî, Ebîverd'i Hârezmşâh II. Muhammed'e bırakmamıştır. Gerekçe olarak ise Ebîverd'in kardeşine ait olduğunu belirtmiş ve Sâmânî divanından Ebîverd'e denk bir iktanın kardeşine verilmesini istemiştir. Ebîverd'e asker gönderen Ebû Alî Sîmcûrî, Hârezmşâh II. Muhammed'in yeni gelen adamlarını şehirden uzaklaştırmıştır. Nesâ Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a teslim edilirken Ebîverd'in kendisine verilmemesinin Hârezmşâh II. Muhammed'i Ebû Alî Sîmcûrî'ye karşı öfkeyle doldurduğu ve ondan intikam almak üzere fırsat kollamaya sevk ettiği kaynaklarda bilhassa vurgulanmaktadır.¹⁰ Nesâ'ya ek olarak Ferâve şehrinin de Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a bağlandığı anlaşılmaktadır.¹¹ Bu suretle Gurgânc Emîri I. Me'mûn nüfuz ve egemenlik sahasını Kuzey Horasan'a doğru genişletmiştir.

İkta olayından sonra Sâmânî Hükümdarı II. Nûh, hasmı olan Ebû Alî Sîmcûrî ile mücadele etmiştir. Gaznelilerin de askeri yardımıyla 384/994 yılında Herat, 385/995 yılında Tûs yakınlarında cereyan eden iki savaşta Ebû Alî Sîmcûrî'yi ve müttefiklerini yenmeyi başarmıştır.¹² Münhezim olan Ebû Alî Sîmcûrî, Hârezm'e gitmiştir. Onun niçin ve nasıl Hârezm'e gittiği hakkında kaynaklarda iki ayrı anlatı mevcuttur. Utbî'nin kaydına göre Ebû Alî Sîmcûrî, Tûs'taki yenilgisini takiben Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'tan özür dilemiştir. II. Nûh, Ebû Alî Sîmcûrî'ye Hârezm'e gitmesini ve hakkında bir hüküm verilene dek Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un yanında beklemesini emretmiştir. Bu arada Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a bir mektup yazarak Ebû Alî Sîmcûrî'nin saygıyla karşılanmasını ve şanına yaraşır şekilde ağırılanmasını bildirmiştir ve onun yüksek rütbeliler ile taltif olunmasını, masraflarının tedarik edilmesini, askerlerinin ve maiyetinin aylıklarının ödenmesini istemiştir.¹³ Gerdîzî'nin kaydına göre ise Ebû Alî Sîmcûrî Hârezm'e firari olarak gelmiştir. Tûs hezimetinden sonra Rey'e, oradan da Nişabur'a giden fakat Gazneli Mahmûd'un adamları tarafından yakalanarak zindana atılan Ebû Alî Sîmcûrî hapisten kaçmış ve Gurgânc'a ulaşmak umuduyla Hârezm'e gitmiştir.¹⁴

Kaynaklarda ittifakla bildirildiğine göre 386/996 yılında Hârezm'in güney kesimindeki Hezâresb'e gelen Ebû Alî Sîmcûrî, orada Hârezmşâh II. Muhammed'in elçileriyle karşılaşmıştır. Elçileri Hârezmşâh II. Muhammed'in ertesi gün bizzat gelerek üstüne düşen vazifeleri yerine getireceğini ve hizmette kusur ederek geç kaldığı için af dilediğini belirtmişlerdir. Böylece Hârezmşâh II. Muhammed, Ebû Alî Sîmcûrî için tehlike oluşturmadığını beyan etmiş ve onu rahatlatarak kendisini güvende hissetmesini sağlamıştır. Fakat gece olunca 2000 askerlik güçlü bir birlik göndererek Ebû Alî Sîmcûrî'nin ordugahını kuşatmıştır. Afrîğî askerlerin telkinleri ve tehditleri üzerine teslim olmayı kabul eden Ebû Alî Sîmcûrî, Ramazan 386 (Eylül-Ekim 996) tarihinde Hârezmşâh II. Muhammed'in huzuruna çıkarılmıştır. Ebû Alî Sîmcûrî'yi ve maiyetini prangaya vurdurarak hapse attıran Hârezmşâh II. Muhammed, onun etrafa dağılan askerlerinin yakalandıkları yerde öldürülmelerini emretmiştir. Mezkûr askerlerin birçoğu öldürülmüştür, az bir kısmı kaçıp kurtulmuştur.¹⁵ Bu suretle Hârezmşâh II. Muhammed, Ebîverd'i teslim etmemesinden dolayı içten içe kin beslediği hasmı Ebû Alî Sîmcûrî'den intikamını almıştır.

Ebû Alî Sîmcûrî'nin Hârezm'e niçin ve hangi koşullarda geldiğine dair Gerdîzî'nin kaydı doğruysa Hârezmşâh II. Muhammed, onu yakalayarak bir kaçağı tevkif etmiştir. Şayet aynı konuda Utbî'nin kaydı doğruysa Hârezmşâh II. Muhammed, Ebû Alî Sîmcûrî'ye hücum ederek tâbi olduğu Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'un emrine karşı gelmiş ve suç işlemiştir. Çünkü Ebû Alî Sîmcûrî'yi Hârezm'e gönderen ve Emîr I. Me'mûn'dan onu misafir etmesini isteyen Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'tur. Olayların gelişim seyrinden

⁸ Ebû Alî Sîmcûrî'nin siyasi ve askeri faaliyetlerine dair detaylı bilgi için bk. Erdoğan Merçil, "Sîmcûrîler IV Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan Sîmcûrî", *Belleten* 48, S. 195 (1985): 547-567.

⁹ Usta, *Sâmânîler*, 246.

¹⁰ Utbî, *Yemîni*, 90.

¹¹ Beyhakî, "*Târîh-i Beyhakî*," tsh. Alî Ekber Feyyâz (Meşhed: İntişârât-ı Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed, 1383), 646.

¹² Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'un Ebû Alî Sîmcûrî ve Fâ'ik el-Hassâ liderliğindeki muhalif devlet adamlarına karşı mücadeleleri hakkında detaylı bilgi için bk. Usta, *Sâmânîler*, 243-253.

¹³ Utbî, *Yemîni*, 104-105.

¹⁴ Gerdîzî, "*Târîh-i Gerdîzî*," tsh. Abdülhay Habîbî (Tahran: Dûnyâ-yî Kitâb, 1363), 372-374.

¹⁵ Utbî, *Yemîni*, 105-106. ; Gerdîzî, "*Târîh*," 374.

Utbî'nin kaydının gerçeği yansıttığı anlaşılmaktadır. Zira Gurgânc Emîri I. Me'mûn, Ebû Alî Sîmcûrî'yi kurtarmak için Hârezmşâh II. Muhammed'e karşı askeri bir hareket düzenlemiştir. Eğer Ebû Alî Sîmcûrî hapisten firar ederek Hârezm'e gelmiş olsaydı Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un onu kurtarmak için harekate kalkışması beklenmezdi. Öyle anlaşılıyor ki Hârezmşâh II. Muhammed'in intikam hisleri baskın gelmiş, Ebû Alî Sîmcûrî'yi derdest etmesinin Sâmnî Hükümdarı II. Nûh tarafından mazur görüleceğini ve hatta takdir edileceğini düşündürmüştür.

2. Hârezm'de İç Savaş: Afrîğî Hârezmşâhlar İktidarını Devrilmesi

Gerdîzî, Hârezmşâh II. Muhammed ile Gurgânc Emîri I. Me'mûn arasındaki iç savaşın bahsine çok dikkat çekici bir cümleyle başlamıştır. O, Hârezm (yani Afrîğîlerin başkenti Kâs) halkıyla Gurgânc halkı arasında kadim bir taassub bulunduğunu belirtmiştir.¹⁶ Gerdîzî'nin taassub derken husumet veya rekabet anlamlarını kastettiği düşünülmektedir. İki merkez şehrin halkları arasındaki taassubun ne zaman ortaya çıktığı ya da neden kaynaklandığı bilinmemektedir ama IV/X. yüzyılın sonlarına doğru çok şiddetlendiği açıktır. Görünüşe göre iki şehrin arasındaki bu taassub, Hârezmşâh II. Muhammed ile Gurgânc Emîri I. Me'mûn arasındaki rekabette ve düşmanlıkta vücut bulmuştur ve zirveye ulaşmıştır. Ebû Alî Sîmcûrî'ye saldırarak Hârezmşâh II. Muhammed, en önemli rakibi olan Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a kendisine karşı kullanabileceği büyük bir koz ve meşru gerekçeler sağlamıştır.

Ebû Alî Sîmcûrî'nin kaçan adamlarından Hâcib İlmengü, Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a ulaşarak ona başlarına gelenleri anlatmıştır. I. Me'mûn karşısına çıkan bu elverişli fırsatı kaçırmayarak derhal orduyu harekete geçirmiştir. Ebû Alî Sîmcûrî'nin sağ kalan adamları ise Hâcib İlmengü komutasında toplanarak Me'mûnî ordusuna katılmıştır. Hızlı bir operasyon ile Hârezmşâh II. Muhammed'in başkenti Kâs şehrini kuşatan Me'mûnî birlikleri, Afrîğîlerin kuvvetlerine arkadan saldırarak onları mağlup etmişlerdir. Zaferi takiben ciddi bir direniş göstermeyen Kâs halkı teslim olmuştur. Me'mûnî askerlerin şehirde bir katliama ya da talana yöneldiklerine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte zindanda bulunan Ebû Alî Sîmcûrî'yi kurtarmış ve onun ayaklarından çıkardıkları prangaları Hârezmşâh II. Muhammed'in ayaklarına takarak Utbî'nin deyiimiyle "esiri emîr, emîri esir" etmişlerdir. Ebû Alî Sîmcûrî büyük hürmet gösterilerek Gurgânc'a götürülürken Hârezmşâh II. Muhammed'e nekel (adı suçluların cezalandırılması sırasında kullanılan aşağılayıcı bir giysi türü) giydirilmiştir. Sabık hükümdarın bir merkebe bağlı şekilde sürüklenerek Gurgânc'a nakledildiği belirtilmektedir. Ebû Alî Sîmcûrî'yi karşılamak üzere şehrin dışına kadar giden Emîr I. Me'mûn'un tevazu, saygı ve ta'zimde aşırıya kaçtığı; misafiri için harika armağanlar ve şeref payeleri hazırladığı, onun askerlerinin de durumlarını düzelttiği kaydedilmektedir. Bunu takiben Ebû Alî Sîmcûrî'nin şerefine büyük bir şölen düzenleyen Emîr I. Me'mûn, Hârezmşâh II. Muhammed'in ziyafet esnasında huzura getirilmesini emretmiştir. Devrik hükümdar ağır ithamlarla eleştirilmiş ve uzun uzadıya azarlanmıştır. Şaşkına döndüğü vurgulanan Hârezmşâh II. Muhammed, hiçbir suçlamaya cevap vermemiş ve başını öne eğerek tek kelime bile etmemiştir. Şöleni renklendirmek isteyen Emîr I. Me'mûn ise ziyafet esnasında insanların gözü önünde Hârezmşâh II. Muhammed'i kellesini kestirerek idam etmiş ve bununla yetinmeyerek onun hizmetçilerini de beraberinde öldürmüştür.¹⁷

Hârezmşâh II. Muhammed'in idamı 691 yıldır Hârezm'e hükmeden Afrîğî iktidarına son vermiştir. Hârezmli bilgin Bîrûnî Afrîğî soyunun Sâsnî hükümdar ailesine dayandığını ve bundan kimsenin şüphe duymadığını belirtmektedir.¹⁸ Böylesine köklü ve saygın bir hanedana mensup olan hükümdarın aşağılık suçlular gibi tahkir edilerek öldürülmesi dikkat çekicidir. Hârezmşâh II. Muhammed'e yönelen bu nefret hiç şüphesiz ki Ebû Alî Sîmcûrî'ye yaptığı muamele sebebiyle değildir. Bilakis Gerdîzî'nin de bahsettiği üzere Gurgânc ve Hârezm halkı arasındaki kadim düşmanlığın açık bir yansıması ve neticesidir. Bununla birlikte Emîr I. Me'mûn, Afrîğî ailesinin tüm mensuplarını katletmemiştir. Hârezmşâh II. Muhammed'in akrabası olan ve Afrîğî soyundan gelen kimselerin Me'mûnîler döneminde de bölgede yaşamaya devam ettikleri görülmektedir. Örneğin matematik ve astronomi bilgini Ebû Nasr Mansûr b. Alî b. Irâk savaştan sağ kurtulmuş ve Me'mûnîler zamanında da Hârezm'deki büyük çiftliğinde geniş maddi imkanlara sahip

¹⁶ Gerdîzî, "Târîh," 374.

¹⁷ Utbî, *Yemînî*, 105-107. ; Gerdîzî, "Târîh," 374.

¹⁸ Bîrûnî, *Âsârü'l-bâkiye*, 41, 46. Bîrûnî; Hârezmşâh II. Muhammed'in sarayında, Afrîğî Hanedanı mensubu şahısların gözetimi altında büyümüştür. Hanedanın kökeni hakkında verdiği bilgilerin güvenilirliği yüksek seviyededir.

olarak yaşamayı sürdürmüştür.¹⁹ Hatta İbn İrâk, *el-Mecîstî eş-Şâhî* adlı eserini Hârezmşâh I. Me'mûn'un oğlu ve halefi Hârezmşâh Alî'ye ithafen kaleme almıştır.²⁰

Afrîğî iktidarının devrilmesiyle birlikte Gurgânc Emîri I. Me'mûn, Hârezmşâh unvanını üstlenerek ülke geneline hakim olmuştur. Hârezm halkı iktidar değişikliğine mukavemet etmemiştir.²¹ Bu dönemde çok ciddi otorite problemleriyle meşgul olan Sâmânîlerin ise gelişmeler karşısında tepki göstermedikleri anlaşılmaktadır. Hatta Hârezmşâh II. Muhammed'in sonunu getiren esas etkenin de Sâmânîlerin güçsüz, zayıf bir konumda bulunmaları olduğu iddia edilmelidir. Aksi takdirde Sâmânîlerin vassalı olan Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un Ebû Alî Sîmcûrî'yi kurtarmak için böylesine çabalaması ve Sâmânîlere sadık kalan Hârezmşâh II. Muhammed'i adi bir suçlu gibi aşağılayıp öldürmeye cüret etmesi düşünülemez. Bununla birlikte I. Me'mûn, Hârezmşâh olduktan sonra da Sâmânîler ile vassallık münasebetlerini sürdürmüştür. Nitekim ona ait bir adet gümüş sikke çağımıza intikal edebilmiştir. 387/997 yılında üretilen bu dirhem arka yüzünde IV/X. yüzyılda cari olan politik geleneklere uygun olarak Hârezmşâh I. Me'mûn'un adıyla birlikte Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'un ve Abbâsî Halifesi et-Tâî'lillâh'ın da isimlerine yer verilmiştir.²² Söz konusu dirhem Hârezmşâh I. Me'mûn'un Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'a vassal olduğuna açıkça delil teşkil etmektedir. Diğer taraftan Hârezmşâh I. Me'mûn'un gümüş sikke bastırabilmesi dahi Sâmânîlerin ne denli nüfuz kaybına uğradıklarının göstergesidir. Çünkü Sâmânîler, IV/X. asırda Afrîğî Hârezmşâhlar iktidarının gümüş dirhemler darp etmesine izin vermemiş ve yalnız mahalli pazarda tedavülde olan bakır felsler üretmelerine müsaade etmişlerdir.²³ Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un Hârezmşâh unvanını alır almaz gümüş dirhemler bastırabilmesi Sâmânîler iktidarının bunu engelleyemeyecek kadar etkisiz bir durumda olduğunu düşündürmektedir.

3. Hârezm'deki İç Savaşın ve İktidar Değişikliğinin Edebiyata Yansımaları

Antik çağdan beri aralıksız devam eden Afrîğî Hârezmşâhlar iktidarının kanlı bir iç savaş hasebiyle yıkılması Hârezmliler nezdinde son derece önemli bir gelişme olup hadisenin herkesi derinden etkilediği anlaşılmaktadır. İç savaş, dönemin edebi çevrelerini de tesiri altına almıştır ve birtakım politik muhtevalı şiirlerde konu edilmiştir. Söz konusu şiirlerden bazıları edebi kaynaklarda alıntılanarak günümüze kadar intikal edebilmiştir. Bunlar iç savaşın ardından Hârezm'de ortaya çıkan atmosferi yansıtmaları açısından önem arz etmektedirler.

Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhîm et-Tâcir el-Vezîr, 386/996 yılındaki iç savaşa tanıklık ettiğini düşündüğümüz Hârezmli bir şair olup hayatı hakkında hiçbir bilgi bulunamamıştır. el-Vezîr nisbesinden ve şiirlerinden hareketle onun Hârezmşâh II. Muhammed'in veziri olduğu düşünülebilir. Zira Afrîğîlerin devrildiği iç savaşı konu alan bir şiirinde Hârezmşâh I. Me'mûn'a hitap ettiği ve uğradıkları mağlubiyete kendi bakış açısıyla değerlendirme sunarak özeleştiriyi yaptığı görülmektedir:

في كل يوم لك ارتحال ... تصلح للملك فيه حال
 ما سرنا فيك من إياب ... إلا وقد ساءنا انثقال
 فلا نهنيك بانقلاب ... إلا وفي عقبه زبال

¹⁹ Subkî, "Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ," thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru Hacer, 1413), 7/290-291.

²⁰ Bu eser bir bütün olarak günümüze intikal edemese de bir kısmı korunabilmiştir ve mevcut parçalarından kitabın ithaf edildiği hükümdarın Hârezmşâh Alî olduğu anlaşılmıştır. Bk. E. S. Kennedy, "A Survey of Islamic Astronomical Tables", *Transactions of the American Philosophical Society* 46, S. 2 (1956): 135.

²¹ Utbî, *Yemîni*, 107.

²² Detaylı bilgileri için bk. R. Yu. Reva, V. A. Kalinin, ve A. H. Atahocayev, "Numizmatičeskiye dopolneniya k istorii Horezma X vek.," (XVI-Vserossiyskaya numizmatičeskaya konferentsiya, St. Petersburg, Nisan 18-23 2011), 59.

²³ Afrîğî Hârezmşâhlar İslam öncesi dönemde olduğu gibi erken İslamî dönemde de gümüş dirhemler bastırmışlardır. Emeviler, Abbâsîler ve Tâhirîler döneminde hükmeden halef-selef Hârezmşâhlar Şâvuşfer, Azkâcvar ve Ca'fer'in sikkeleri bilinmektedir. Detaylı bilgi almak üzere bk. B. I. Vainberg, *Monety drevnego Khorezma* (Moskova: Izdatelstvo Nauka, 1977), 59 vd. ; Andrew Kuznetsov ve Michael Fedorov, "Late Drachms of the Khwârazmshâhs Azkâjvâr and Imitations of such Drachms", *Iran* 51, S. 1 (2013): 145-147. Sâmânî tâbiyetinde geçen IV/X. yüzyılda Afrîğî Hârezmşâhlar gümüş dirhem bastırmamışlardır. Bunun tek istisnası Hârezmşâh II. Muhammed'in babası Hârezmşâh Ahmed'in 348/959 yılında Sâmânî tâbiyetinden ayrılarak kendi adına kısa bir süre için bastırıldığı gümüş dirhemlerdir. Bk. Ulla S. Linder-Welin, "The Coins from Khwarazm and the Swedish Viking Age Hoards", *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum*, (1961): 174-176.

حَتَّى كَأَنَا نَرَاكَ حَلْمًا ... وَمَنْكَ يَعْتَادُنَا خِيَالَ
بَذَلْتَ لِلْمَلِكِ نَفْسَ صَوْنٍ ... مَا اعْتَقَقَهَا الْأَيْنُ وَالْكَلالِ
فَقَفَّ قَلِيلًا فَقَدْ تَشَكَّى ... إِسَارَكَ الْخَيْلَ وَالْبَيْغَالَ
وَدَمَ لِحَوَارِزِمِ شَاهِ يَمَنِ ... يَدُ لَهَا غَيْرُكَ الشَّمَالَ

Her gün sen yola koyulursun. Hükümdar için o yolculukta bir hal geçerlidir.

Biz dönüşte senin izinden gitmedik. Ancak göçümüz ne kadar kötü oldu.

Yaptığın devrim vesilesiyle seni kutlamadık ama arkasından biz yok olup gittik.

Hatta sanki biz seni bir rüya gibi görüyorduk. Hayal senden bize dönüş yaptı.

Sonra hükümdarı korumak için çaba sarf edilse de bunu engelleyen şey gevşeklikler ve bitkinlikler oldu.

Biraz bekle de (kulak ver). Şimdi senin esaretinden at ve katırlar şikâyet ediyor.

(Şimdi yapılacak şey şu ki) Hârezmşâh'ın sağ yanında yola devam et. Senin dışında bir başkası da onun sol tarafında yer tutsun.

Mezkûr şairin Hârezmşâh II. Muhammed'in idamından sonra sefil duruma düştüğünde Hârezmşâh I. Me'mûn'un sempatisini kazanmak için derlediği kaydedilen bir şiiri ise şöyledir:

يَا مَنْ لَهُ فِي الْمَعَانِي نِيَّةٌ حَسَنَةٌ ... حَتَّى جَفَا جَفْنَهُ مِنْ حَسَنَتِهَا وَسَنَهُ
وَمَنْ حَكَى خَطَهُ زَهْرَ الرَّبِيِّ حَسَدًا ... وَوَدَّ سَحْبَانَ مِنْ إِعْرَابِهِ لَسَنَهُ
أَحْسَنْتَ رَأْيِكَ فِي إِسْحَاقَ فَانَفَرَجْتَ ... عَنْهُ الْهَمُومَ وَعَادْتَ خَالَه حَسَنَهُ
كَذَاكَ فَاحْسَبْهُ فِينَا نَنْجُ مِنْ كَرْبٍ ... يَمِرُ فِيهَا عَلَيْنَا الْيَوْمَ أَلْفَ سَنَهُ
وَأَغْضَ عَمَّا مَضَى فَالْمَهْرَ مُتَمَتِّعٌ ... صَعِبَ إِلَيَّ أَنْ يَرَى فِي رَأْسِهِ رَسَنَهُ
وَأَنْتَ بَدْرٌ دَجَى بَلْ أَنْتَ شَمْسٌ ضَحَى ... بَلْ أَنْتَ بَحْرٌ حَجَى بَلْ أَنْتَ خَصْبٌ سَنَهُ²⁴

Ey iyi vasıfları arasında hüsnü niyeti olan ve nihayet güzelliği ve yaşına rağmen göz kapaklarına kaba davranan kişi!

Ve yine çizgisini (tarzını) anlattığında tepelerin çiçeklerinin kendisine haset ettiği ve Suhbân'ın dahi beliğ ve fasih sözünden hoşlandığı zat-ı muhterem!

İshak'a dair kanaatinde isabet ettin de bu vesileyle ondan hüznün dağılıp gitti ve neşeli hali kendisine geri döndü.

Aynı şekilde aynı kanaatleri bizim içinde besle ki, biz de bin yıla bedel günleri bize yaşatan bu gamdan kurtulalım.

Olup bitenleri görmezden gel (hoş gör). Zira mühür (yani aleyhine olan kesin kanaat) boynunda yularını her daim gören kimse için katlanılmaz ve zor bir durumdur.

Çünkü sen karanlığın dolunaysın, (yok) aksine sen aydınlığın güneşi, akıl denizi ve yaşutlarının en verimlisisin.

Ebû'l-Hasan Me'mûn b. Muhammed b. Me'mûn siyasi muhtevalı şiirleriyle dikkat çeken Hârezmli bir şairdir. Hayatına dair hiç bilgi bulunmasa da bazı şiirleri kaynaklarda alıntılanarak zamanımıza kadar

²⁴ Se'âlibî, "Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr." thk. Müfid Muhammed Kumehye (Beyrut: Dâri'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 4/279-280. Bu makalede alıntılanan Arapça şiirlere dair destek veren Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Zahid ÇOKYÜRÜR hocama en içten dileklerle teşekkür ederim.

korunabilmiştir. Şair İbn Me'mün'un doğrudan belirtilmese de iç savaşı takiben Hârezmşâh I. Me'mün'a hitaben ve onun hakkında derlediğini düşündüğümüz güzel bir şiiri şöyledir:

وَبَلَّغَهُ اللهُ أَقْصَىٰ مَنَاهُ ... وَأَسْنَىٰ لَهُ مَلِكٌ مَا مَهْدَا
وَلَا زَالَ نِيْرُوزُهُ غَايِدًا ... بِأَفْضَلِ حَالٍ كَمَا عَوْدَا

Allah onu arzularının en son noktasına ulaştırdı. Ve ona saltanatı olabildiğince kolay kıldı.

Onun Nevruz'u hala en üstün keyfiyetiyle devam ediyor.

Şair İbn Me'mün'un eski hâmişî Afrîğî Hârezmşâh II. Muhammed hakkında derlediği belirtilen ve iç savaştan sonra yazıldığı anlaşılan bir şiiri şöyledir:

كَمْ لَهُ مِنْ يَدٍ عَلَيَّ إِذَا مَا ... عَدَدَتْ لَمْ يَكُنْ لِعَدَّتْهَا كَمْ
مَا لَجْهَلِي فُصُورٌ شُكْرِي فَمَنْ عُلُومٌ ... الضَّرُورَاتِ شُكْرٍ مَنْ كَانَ مَنَعَمْ
لَسْتُ وَاللَّهِ نَاسِي الْبِرِّ مَا أَنْسَابُ ... بِطَبْعِ الْحَيَاةِ فِي جَسَدِي الدَّمِ

Onun benim üzerimde nice hakkı vardır. Sayacak olursam sayısını tayin etmek imkânsızdır.

Teşekkürümdeki noksanlık cehaletim nedeniyle değildir. Zira lütufta bulunana teşekkür etmek zarûrî ilimlerin gereklerindedir.

Vallahi iyiliğini unutmadım. Soyağacı nedir ki? Bedenimdeki hayatın doğasında kan vardır.

Şair İbn Me'mün'un iç savaşın akabinde Hârezmşâh I. Me'mün'a hitaben derlediği kaydedilen ayrı bir şiiri de şöyledir:

أَغَاطَنِي الدَّهْرُ مِنْ إِنْصَافِهِ جَنْفًا ... هَلْ كَانَ غَيْرِي مِنَ الْأَيَّامِ مَنْتَصِفًا
أَشْكُو إِلَىٰ غَيْرِ مَشْكَو لِيَشْكُونِي ... هَلْ يَنْفَعُ الدَّنْفَ اسْتِشْفَاؤُهُ الدَّنْفَا

Zaman adaletinden saparak beni çileden çıkardı. Günler içinde benden başka adaleti arayan var mıdır?

Kendisinden şikâyet edilenden başkasına dert yanyorum. Kendisinden şifa dilemenin bu müzmin hastalığa faydası var mıdır?

Şair İbn Me'mün tarafından derlenen ve hangi hükümdarı kastettiği anlaşılamayan bir diğer politik içerikli şiirin iç savaştan sonra yazıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu şiir şöyledir:

لَئِنْ طَالَ عَهْدِي بِوَجْهِ الْأَمِيرِ ... فَقَدْ طَالَ عَهْدِي بِأَنْ أَسْعِدَا
إِذَا تَبَيَّنَتْ رُؤْيَاةٌ مَا فِي الزَّمَانِ ... فَزَرَّ شَخْصَهُ الْفَاضِلِ الْأَوْحِدَا
تَرَى اللَّيْثَ وَالغَيْثَ وَالنَّيْرِينَ ... وَالنَّاسَ وَالْبَحْرَ وَالْمَسْنَدَا²⁵

Hükümdarın zatıyla epey zamanım geçip gittiyse, onca zamanım şansım yaver gittiği halde geçip gitmiştir.

Söz konusu zamanda olup biteni görmeyi dilersem, onun yegâne üstün zatını ziyaret ediver.

Aslanı, bereketli yağmuru (cömertliği), egemenliği, insanları, denizi ve desteği görürsün.

Ebû'l-Kâsım Ahmed b. Ebî Darğâm da diğerleri gibi IV/X. asrın son çeyreğinde faaliyette bulunan Hârezmli bir şairdir. Onun bazı şiirleri kaynaklarda alıntılanarak zamanımıza kadar korunabilmiştir. Ona ait hangi hükümdara hitap ettiği anlaşılamayan politik içerikli bir şiir dikkat çekicidir. Bunun Hârezmşâh I. Me'mün hakkında olduğu ve iç savaştan sonra eleştiri için derlendiği düşünülebilir. Şiiri şöyledir:

²⁵ Se'âlibi, "Yetîmetü'd-dehr," 4/278-279.

يا ملكا أثر الصوابا ... فباكر اللهو والشرابا
لا يشرب الراح غير حر ... يرفع عن ماله الحسابا
طابت لك الراح فاشربنها ... صرفا فصرف الزمان طابا
ستبصر الأرض عن قريب ... تلبس من وشيها ثيابا
ما شئت من طائر تراه ... مغردا ما خلا الغراب
ولست ليلا ترى بعوضا ... ولا نهارا ترى ذبابا²⁶

Ey yerinde olanı yeğleyen hükümdar! Haydi, eğlence ve içkide öncü ol!

O, şarabı ancak sıcak içer. Parasından hesabı kurtarır.

Şarap seni memnun kılsın. Onu kesinlikle katıksız iç. Böylece hoş vakit geçir.

Pek yakında yeryüzünün rengârenk süslü elbiseleri giydiğine vakıf olacaksın.

Karga dışındaki kuşlardan dilediğini şakırken göreceksin.

Sen ne sivrisineği görecek bir gece ne de karasineği görecek bir gündüzün.

4. Hârezmşâh I. Me'mûn'un Suikastla Katledilmesi

Hârezmşâh I. Me'mûn'un iç savaştan sonra bilinen tek faaliyeti hapisten kurtardığı Ebû Alî Sîmcûrî ile Sâ mânî Hükümdarı II. Nûh arasında aracılık etmesi olmuştur. Onun samimi gayretlerinin neticesinde II. Nûh, Ebû Alî Sîmcûrî'nin kardeşleri ve maiyetiyle birlikte Buhara'ya gönderilmesini emretmiş ve iyi davranacağına dair vaatlerde bulunmuştur. Ebû Alî Sîmcûrî ve erkanı Buhara'ya gitmişlerdir.²⁷ Böylece Hârezmşâh I. Me'mûn'un Sâ mânîler nezdinde nüfuz ve itibar sahibi bir vassal hükümdar olduğu ve Ebû Alî Sîmcûrî ile arasında sağlam bir dostluk tesis edildiği anlaşılmaktadır.

Gurgânc şehrinin Emîr sıfatıyla uzun yıllar yöneten I. Me'mûn'un Hârezmşâhlık iktidarı 387/997'de öldürülmesi hasebiyle oldukça kısa sürmüştür. Onun öldürülmesinin haberi Utbî tarafından bir cümleyle şöyle kaydedilmiştir: "... Me'mûn b. Muhammed, Sâhibü'l-ceyş'in ziyafeti sırasında kendi gulamlarının elinde öldürüldü ve Melik Nûh, 13 Receb 387'de iki üç günlük hastalıktan sonra hakka yürüdü."²⁸

Hârezmşâh I. Me'mûn, Sâ mânî Emiri II. Nûh'tan kısa süre önce öldürülmüş olmalıdır. Zira her iki hükümdarın vefat haberi birbiri ardınca verilmektedir. Utbî'nin rivayeti Hârezmşâh I. Me'mûn'un yalnız basitçe cinayete mi, yoksa planlı bir suikasta mı kurban gittiğini belirtmemektedir. Kaynaklarda bu konu hakkında yeterli bilgi bulunamaması sebebiyle Hârezmşâh I. Me'mûn'un katli hakkında kesin hükümler vermek mümkün görünmemektedir. Ancak ihtimaller üzerinde durularak bir kanıya varılabilir.

Hârezmşâh I. Me'mûn'un katline dair ilk ihtimal bireysel cinayettir. Onun gulamlarından biri yahut birkaç şahsi veya özel gerekçelerden ötürü çılgınca bir eyleme kalkışıp efendilerini öldürmüş olabilirler. Haberin tek bir cümleyle adı vaka gibi bildirilmesi dikkat çekicidir. Halbuki bir hükümdarın öldürülmesi önemli olaydır ve detaylandırılmalıdır. Utbî, hadise hakikaten basit bir cinayet olduğu ve arkasında derin sebepler ya da komplolar bulunmadığı için kaydedecek detaylı bilgi bulamamış olabilir.

Hârezmşâh I. Me'mûn'un katline dair ikinci ihtimal ise planlı bir suikast ve askeri bir darbeyi işaret etmektedir. Utbî, Hârezmşâh I. Me'mûn'un Sâhibü'l-ceyş (yani ordu komutanı) tarafından düzenlenmiş bir ziyafet sırasında öldürüldüğünü belirttikten birkaç sayfa sonra şu bilgiyi aktarmaktadır: "Me'mûn b. Muhammed'in oğlu Alî babasının tahtını aldı. Ordu ona biat etti ve fermanı Hârezm mülkünde cari oldu. Vilayetin durumu yeniden düzene girdi."²⁹

²⁶ Se'âlibî, "Yetîmetü'd-dehr," 4/291-292.

²⁷ Utbî, *Yemîni*, 107. ; Gerdîzî, "Târih," 374. Ebû Alî Sîmcûrî, Buhara'da hapsedildikten sonra öldürülmüştür. Ebû Alî Sîmcûrî ve adamlarının akıbetleri hakkında detaylı bilgi için bk. Usta, *Sâ mânîler*, 262.

²⁸ Utbî, *Yemîni*, 116

²⁹ Utbî, *Yemîni*, 119.

Utbi'nin mezkûr kaydı her türlü yoruma açıktır. Ordunun Hârezmşâh I. Me'mûn'u katlederek onun oğlu Alî'yi tahta çıkarmak suretiyle darbe yaptığı anlaşılabilir. Alî'nin babasının yerine geçme gayesiyle orduyla ittifak kurduğu ve suikastı azmettirdiği de düşünülebilir. Belki de Hârezmşâh I. Me'mûn cinayet sonucu öldürülünce askerler onun oğlu Alî'ye biat ederek basitçe hükümdar seçmişlerdir. Ancak tarihten edinilen tecrübeye göre bir hükümdarın öldürülmesi şahsi sebeplere bağlı cinayet bile olsa ardından bazı suçlamalara, soruşturmalara ve iktidar mücadelelerine yol açar. Halbuki Hârezmşâh I. Me'mûn'un vefatı sessiz sedasız gerçekleşmiş ve yeni gelişmeleri tetiklememiştir. Bu koşullarda Hârezmli güç sahiplerinin Hârezmşâh I. Me'mûn'un katline muvafakat ettikleri düşünülebilir. Suikasta kurban gittiği varsayılır ise hükümdarın gücünün zirvesinde olduğu bir dönemde neden katledildiğini araştırmak gerekmektedir. Bir kaynakta konuya dair belli belirsiz imalar bulunmaktadır. Me'mûnîlere muasır mezhep tarihçisi Bağdâdî (ö. 429/1037)'nin şu kaydı dikkat çekicidir:

“Fennâ Hüsrev öldüğü zaman Mısır lideri doğu bölgelerindeki hükümdarlara göz dikti. Onlara kendisine itaat etmeye çağırarak mektuplar yazdı. Kâbûs b. Veşmgîr onun mektubuna ‘Şüphesiz ben, seni tuvalet dışında bir yerde anmam!’ sözüyle cevap verdi. Nâsirü'd-Devle Ebû'l-Hasan Muhammed b. İbrâhîm b. Sîmcûr, onun kendisine gönderdiği mektubun arkasına ‘Ey kâfirler! Ben sizin tapıklarınıza tapmam!’ diye (Kâfirûn) suresinin sonuna kadar yazarak cevap verdi. Horasan Valisi Nûh b. Mansûr, onun bid'atine çağırarak davetçisini öldürerek yanıt verdi. Onun (Mısır Liderinin) davetine Hârezm'deki el-Cürcâniye valilerinden biri iştirak etti. Onun dinine girmesi iktidarının seyrine uğursuzluk oldu ve yoldaşları onu öldürdü. Sonra Yemînü'd-Devle ve Emînü'l-Mille Mahmûd b. Sebüktekîn onların ülkesini ele geçirdi ve orada Bâtîniye dailerini arasından kim varsa öldürdü. Ebû Ali b. Sîmcûr onlara gizlice muvafakat etmişti.”³⁰

Yukarıda alıntılanan kayıta el-Cürcâniye valilerinden biri olarak tarif edilen kişi Gurgânc Emîri I. Me'mûn'dan başkası olamaz. Zira Büveyhî Emîri Fennâ Hüsrev 372/983'te ölmüştür.³¹ Mısır Lideri'nin Fâtîmî Halifesi el-Azîz-billâh (ö. 386/996) olduğu anlaşılmaktadır.³² Davete muhatap diğer hükümdarlar da I. Me'mûn'un muasırlarıdır. Bu suretle söz konusu davet 372-386/983-996 yılları arasında tam olarak tespit edilemeyen bir tarihte yapılmış gibi görünmektedir. Fâtîmî davetine katılan I. Me'mûn ile gizli den gizliye muvafakat ettiği belirtilen Ebû Alî Sîmcûrî'nin iki samimi dost olmaları da dikkat çekicidir. Öyle ki birbirlerine karşı her daim hürmet göstermişler ve hiçbir şekilde çıkar çatışması yaşamamışlardır.

Bağdâdî, el-Cürcâniye valisinin Fâtîmî davetini kabul ettiği için öldürüldüğünü söylemiyor olsa da “Onun dinine girmesi iktidarının seyrine uğursuzluk oldu ve yoldaşları onu öldürdü. .. Ebû Ali b. Sîmcûr onlara gizlice muvafakat etmişti.”³³ diyerek I. Me'mûn'un hem kendi adamları tarafından katledildiğini doğrulamakta hem Ebû Alî Sîmcûrî ile yakın dostluğunun Fâtîmî taraftarlığıyla bağlantılı dini-siyasi bir boyutu olduğunu düşündürmekte hem de öldürülmesiyle Ebû Alî Sîmcûrî ve Fâtîmî daveti arasında belli belirsiz bir ilişkiyi ima etmektedir. Şunu da belirtmek icap eder ki I. Me'mûn, Hârezmşâh olduktan sonra bastırıldığı gümüş dirhemlerde Abbâsî Halifesi et-Tâi'-lillâh'ı ve Sâmânî Hükümdarı II. Nûh b. Mansûr'u da zikretmiştir.³⁴ Bu durum onun Hârezmşâh tahtına geçtikten sonra Abbâsî Hilafetini tanıdığı anlamına gelmektedir. Ancak I. Me'mûn, Fâtîmî davetine Gurgânc Emîri iken muhatap olmuştur ve Hârezmşâhlık makamına geçer geçmez kendi adamları tarafından öldürülmüştür.

Eğer I. Me'mûn, özünde Fâtîmî taraftarı olduğu gerekçesiyle öldürüldüyse onu katleden kimselerin suikast için neden Hârezmşâh olmasını bekledikleri, niçin Gurgânc Emîri iken öldürmedikleri ya da onu yolundan döndürmedikleri, Fâtîmî sempaticisi olan vassal bir hükümdarın Hârezmşâh unvanıyla iktidar olmasının kimleri rahatsız ettiği gibi sorular akla gelmektedir. Bu noktada suikastın üst perdeden Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'un azmettirmesi üzerine gerçekleştiği ihtimalinden bahsedebiliriz. Çünkü II. Nûh'un Hârezmşâh I. Me'mûn'u öldürmesi için birçok sebep mevcuttur. Her şeyden önce Hârezmşâh I. Me'mûn

³⁰ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-nâciye* (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, 1977), 276.

³¹ Büveyhî Hükümdarı Adudü'd-Devle Fennâ Hüsrev (367-372/978-983), Fâtîmîler aleyhinde Mısır'ı istila etmek istemiş ancak hedefine ulaşmadan hayatını kaybetmiştir. Bağdâdî'nin hadiseleri tarihlendirirken ona atıfta bulunması Fâtîmîler ile arasındaki husumetle ilgili olmalıdır. Adudü'd-devle Fennâ Hüsrev'in siyasi faaliyetlerine dair bk. Abdülkerim Özeydin, “Adudüdevle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, 392-393.

³² Çünkü Fâtîmî Halifesi el-Azîz-billâh'ın iktidarı 365-386/975-996 yıllarıdır. Bk. Abdülkerim Özeydin, “Azîz-billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, 346.

³³ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 276.

³⁴ Reva, Kalinin ve Atahocayev, “Numizmatikçeskiye,” 59.

ile Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'un düşmanı Ebû Alî Sîmcûrî arasında sempatik hislere dayalı bir dostluğa işaret etmek gerekir. I. Me'mûn, Ebû Alî Sîmcûrî'yi kurtarmak için her türlü çabayı göstermiştir. Ayrıca I. Me'mûn, Sâmânîlerin sadık bir vassalı olan Hârezmşâh II. Muhammed'i üst amirinden izin almaksızın tahttan indirerek öldürmüştür. Böylece ikili yönetimi sona erdirerek Hârezm'de tek güç haline gelmiştir. Öyle ki 50 bin askerden müteşekkil güçlü bir orduya³⁵ sahip olduğu görülmektedir. Tüm bunlara ilaveten Fâtımî sempatizanı I. Me'mûn'un Hârezmşâh tahtına geçmesi Abbâsîlerle iyi ilişkiler kuran ve Fâtımîler tarafından yapılan davetleri şiddetle reddeden Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'a onu öldürmesi için bir neden daha sağlamıştır.

Her ne kadar Sâmânî tâbiyetini kabul etmiş olsa da Hârezmşâh tahtında Fâtımîler ile irtibat kurmuş bir hükümdarın bulunması Orta Asya'da Abbâsî nüfuzu için ciddi bir tehlike olarak algılanmış olmalıdır. Kanaatimizce Hârezmşâh I. Me'mûn'u Sâhibü'l-ceyş'in de aralarında bulunduğu Me'mûnî devlet erkanı kendi gulamlarına öldürtmüştür. Onları böyle bir suikasta azmettiren güç Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'tan başkası olamaz. Şayet suikastı II. Nûh azmettirdiyse bunun esas sebepleri I. Me'mûn'un Ebû Alî Sîmcûrî ile yakın ilişki halinde bulunması, Hârezmşâh II. Muhammed'i katletmesi ve Fâtımî sempatizanı olduğu için Hârezmşâh tahtındayken doğuda Sâmânî ve Abbâsî nüfuzu için tehdit haline gelmesidir. Bu suikastı planlayan Sâmânî Hükümdarı II. Nûh, Me'mûnî sarayındaki casusları vasıtasıyla Hârezmli devlet erkanı ile temas kurmuş ve cinayeti azmettirmiş gibi görünmektedir.

Hârezmşâh I. Me'mûn'un katledilmesi edebiyatta da karşılık bulmuştur ki Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Se'âlibî bir şiirinde hadiseden şöyle söz etmektedir:

وصاحب جرجانية في ندامة ... ترصده طَرْف من الحين طامح
وَحُوَارِزْمِ شَاهِ شَاهِ وَجْهٍ نَعِيمِهِ ... وَعَنْ لَهُ يَوْمٌ مِنَ النَحْسِ كَالْحِ

Sâhibu Cürcâniye pişmanlık içinde. Bir tamahkâr göz ucuyla onu gözetliyor.

Hârezmşâh'ın ölümü nedeniyle bahtı kara gün iyice çirkinleşti ve asık suratlı halde kendini gösterdi.

5. Me'mûnî Devleti'nin Sâmânîlerden Bağımsız Hale Gelmesi

Hârezmşâh I. Me'mûn'un 387/997 yılında öldürülmesinden sonra onun oğlu Alî b. I. Me'mûn tahta geçmiştir. Önceleri Sâmânîlere bağlı kaldığı anlaşılan Hârezmşâh Alî, Karahanlıların 389/999 senesinde Mâverâünnehir'i istila etmeleri ve Sâmânî hanedan mensuplarını Özkend'e götürmeleri³⁷ üzerine vassalı olduğu otoritenin devrilmesiyle müstakil bir hükümdar haline gelmiştir. Çünkü Hârezmşâh Alî, 389/999 yılını takiben darp ettiği gümüş dirhemlerde kendi adına ilaveten yalnız Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-billâh'ı zikretmiştir.³⁸ Bu durumu Hârezmşâh Alî'nin Abbâsî Hilafeti dışında bir üst otorite tanımadığı ve Sünnî anlayışa sahip olarak Abbâsîlerle iyi ilişkiler kurmayı amaçladığı şeklinde yorumlayabiliriz.

Sâmânîler Özkend'de Karahanlılar tarafından gözaltında tutulurken bu ailenin azalarından biri olan Ebû İbrâhîm İsmâil b. Nûh, 390/1000 yılında kılık değiştirerek kaçmış ve bir ara Buhara'da saklanmış. Sonra Hârezm'e gitmiş ve orada el-Muntasır lakabını alarak Sâmânî iktidarını yeniden diriltmek için bir mücadeleye başlamıştır. Hârezm'de bulunurken Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde dağılmış halde olan eski Sâmânî askerlerini ve taraftarlarını bir araya getirmiştir. Muntasır'ın destekçileri derhal hareket ederek Mâverâünnehir'deki Buhara ve Semerkand'ı Karahanlılardan geri almışlardır. Muntasır hiç vakit kaybetmeden Hârezm'den ayrılmış ve eski başkent Buhara'ya giderek faaliyetini oradan sürdürmüştür.³⁹ Esareten kurtulan Muntasır'ın Hârezm'de gücünü toplayabileceği güvenli bir ortam bulunduğu ve bunu Hârezmşâh Alî'nin desteğiyle başardığı anlaşılmaktadır. Fakat bu yardım ile Hârezmşâh Alî'nin Sâmânî Emîri Muntasır'a vassal olduğu düşünülmemelidir. Bilakis Muntasır'ın 395/1005 yılına dek devam eden faaliyetleri Me'mûnî Devleti'nin istiklalini etkilememiştir. Zira Hârezmşâh Alî'nin 390-395/1000-1005 yılları arasında darp ettirdiği gümüş dirhemlerin hiçbirinde Sâmânî Emîri Muntasır'ın adına ve unvanına

³⁵ Beyhakî, "Târih," 649.

³⁶ Zehebî, "Târihü'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm," thk. Beşâr Avvâd (y.y.: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003), 8/513.

³⁷ Usta, *Sâmânîler*, 288-291. ; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, 128 vd.

³⁸ "Coin Number 88799," Ağustos 11, 2021, <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=88799>

³⁹ Utbî, *Yemînî*, 140-141.

rastlanmamaktadır.⁴⁰ Mâverâünnehir'in Karahanlı egemenliğine girmesi Hârezmşâh Alî'yi ciddi şekilde rahatsız etmiş olmalıdır. Zira bu gelişme, Hârezm'i coğrafi bakımdan muhtemel bir Karahanlı saldırısına açık hale getirmiş ve Karahanlı tehlikesini belirginleşmiştir. Ayrıca Hârezm'in Gazneli Sultanı Mahmûd tarafından ele geçirilmesi için de uygun bir ortam sağlamıştır. Bu koşullarda Hârezmşâh Alî, Muntasır'ın Hârezm'de kuvvetini toplamasına imkan tanıyarak ve ona yardım ederek Karahanlıların ve Gaznelilerin karşısına inatçı bir hasım çıkarmayı ve o hengâmede dikkatleri Hârezm'den uzak tutmayı düşünmüş gibi görünmektedir.

Sâmânî Emîri Muntasır, 395/1005 yılına kadar Karahanlılar ve Gaznelilere karşı zorlu bir mücadele yürütmüştür. Düşmanlarıyla galibiyet ve mağlubiyet ile sonuçlanan birçok savaş yapmıştır.⁴¹ Hârezmşâh Alî, başlangıçta Muntasır'ı desteklese dahi Hârezm'den ayrılmasından sonra ona askeri ve maddi yardım sağlamamıştır. Onun Karahanlıları ya da Gaznelileri doğrudan karşısına alacak düşmanca bir tutum içine girmekten kaçındığı anlaşılmaktadır. Bu suretle tarafsız görünerek ne Muntasır'a ne Karahanlılara ne de Gaznelilere yaklaşmıştır. Ancak birkaç sene içinde Hârezmşâh Alî ile Sâmânî Emîri Muntasır arasındaki ilişkiler bozulmuştur. Karahanlılar ve Gazneliler karşısında uğradığı bir dizi yenilgiyi takiben, 394/1004 yılında Kuzey Horasan'da Me'mûnîlerin kontrolü altında bulunan Nesâ şehrine gelen Muntasır; Hârezm kuvvetleriyle savaşmıştır. Nesâ Valisi Hâcib Ebû Nasr'ın sığınacak yer arayan Muntasır ile yakınlaşması bu hadiseleri tetiklemiştir. Muntasır'ın gelişinden rahatsızlık duyan Nesâ halkı, Hârezmşâh Alî'ye haber göndererek durumu bildirmiştir. Hârezmşâh Alî derhal asker göndererek Muntasır'ı şehirden çıkarmaya çalışmıştır. Me'mûnî ordusunun gelişiyile Hâcib Ebû Nasr açıkça Muntasır'a katılmıştır. Karşılıklı cephe alan iki ordu, çok çetin hava koşulları olmasına rağmen gece boyunca savaşmıştır. Sabaha karşı Muntasır yenilmiş ve askerleri dağılmıştır. Önemli komutanlarını da savaş alanında kaybeden Muntasır, Nesâ'dan ayrılarak İsferyn'a kaçmıştır.⁴²

Görünüşe göre Hârezmşâh Alî, Karahanlılar ve Gazneliler karşısında birbiri ardınca yenilgiler alan Muntasır'ı görmezden gelmesinin kendi politikalarına herhangi bir yarar sağlamayacağını idrak etmiştir. Diğer taraftan egemen bulunduğu Nesâ şehrinin Muntasır'ın sebep olacağı askeri hareketlerle kaybetmeyi göz alamadığı anlaşılmaktadır. Muntasır'ın Nesâ'da bulunmasının tarafsızlık siyasetini zedeleyeceğinin farkında olan Hârezmşâh Alî, onu şehirden cebren uzaklaştırmıştır. 394/1004 tarihli Nesâ Savaşı Sâmânî ve Me'mûnî hükümdarlarının bilinen son teması olmuştur. Halihazırda Muntasır'ın 395/1005 senesinde öldürülmesiyle Sâmânîlerin arda kalan tek temsilcisi de ortadan kaldırılmıştır.

Orta Çağ İslam siyaset geleneğine göre müstakil bir devlet hükümdarına Abbâsî Hilafeti tarafından egemenlik sembolleri gönderilmesi politik meşruiyetin tasdiki için bir gerekliliktir. Gümüş sikkelerinde Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-billâh'ın da adını zikreden Hârezmşâh Alî'nin Bağdat'tan hakimiyet alametleri ve berati talep ettiği düşünülebilir. Yazılı kaynaklar Abbâsî elçilerinin Hârezmşâh Alî'yi ziyaret ettiğine dair herhangi bir bilgi vermiyor olsa dahi Fâtımîler karşısında ciddi bir nüfuz kaybı yaşayan Abbâsîlerin doğudan gelen böyle bir talebe kayıtsız kalamayacağı açıktır. Sonuçta Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-billâh'ın Hârezmşâh Alî'ye elçileri göndererek Me'mûnî Devleti'nin meşruiyetini tasdik ettiği varsayılabilir. Zira Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-billâh, Hârezmşâh Alî'nin 399/1008 yılında vefatından sonra tahta çıkan halefi ve kardeşi Hârezmşâh II. Me'mûn b. I. Me'mûn'a elçiler yollayarak hakimiyet alametleri ve unvan ihсан etmiştir.⁴³ Halefi gibi Hârezmşâh Alî'ye de böyle bir ziyaret ve ihsanlar bahşedilmiş olmalıdır.

Gazneli tarihçisi Beyhakî, Abbâsî elçilerinin Hârezmşâh II. Me'mûn'u ziyaret hadisesini aktarırken Me'mûnî Devleti'nin Gazneli Sultan Mahmûd'a vassal olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Beyhakî'nin kaydına göre Hârezmşâh II. Me'mûn'un başdanışmanı olan Hârezmli bilgin Bîrûnî, elçi ziyareti olayının detaylarını şöyle anlatmıştır:

⁴⁰ Söz konusu dirhemlerin yüksek çözünürlüklü fotoğrafları için bk. "Coin Number 88786, 88787, 88789, 88790, 88794, 88795, 88797, 88798, 88799," Ağustos 11, 2021, <https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=24904>

⁴¹ Sâmânî Emîri Muntasır'ın beş yıl süren siyasi ve askeri mücadeleleri hakkında daha kapsamlı bilgi edinmek için bk. Abdullah Duman, "Ebû İbrahim İsmail El-Muntasır'ın Sâmânî Devletini Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlılar ve Gaznelilerle İlişkileri", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, S. 2 (2012): 535-548.

⁴² Utbî, *Yemîni*, 146. Utbî, mezkûr hadiseden bahsederken hatalı bir şekilde Nesâ Valisi Ebû Nasr'ın Gazneli Sultanı Mahmûd'a bağlı olduğunu kaydetmektedir fakat bu mümkün değildir. Çünkü Nesâ'nın 408/1017 yılına kadar Me'mûnîlerin hakimiyetinde olduğu Beyhakî'nin kayıtlarından açıkça anlaşılmaktadır. Bk. Beyhakî, "*Târih*," 646.

⁴³ Beyhakî, "*Târih*," 639-640.

“Emirü'l-Mü'minîn el-Kâdir-billâh ona (II. Me'mûn'a) hil'at, ahid, livâ ve 'Aynü'd-Devle ve Zeynü'l-Mille' lakabını Sâlâr-ı Hâciyân Hüseyin'in vasıtasıyla gönderdi. Hârezmşâh düşündü ki Emir Mahmûd'un 'Benim şefaât ve vasıtam olmadan niçin Halîfe'den hil'at alsın, itibar ve ayrıcalık elde etsin' diye kırılmaması gerekir. Her ne olursa olsun beni elçileri karşılamak için çölün ortasına kadar elçi olarak gönderdi. Gittim, (emaneti) Hârezm'e getirdim ve ona verdim. Bunları saklayıp gizli tutmalarını emretti. Ne zaman ki hanedanı yıkılmaya yüz tuttu, ancak o zaman onları meydana çıkardılar ve o vakitte olan oldu.”⁴⁴

Yukarıda alıntılanan kayıt, Me'mûnî Devleti'nin meşruiyetinin Abbâsî Hilâfeti tarafından tanındığı anlamına gelmektedir. Ancak Bîrûnî ya da onun eserinden aktarımda bulunan Beyhakî'nin anlatım tarzı, Hârezmşâh II. Me'mûn'u Gazneli Sultan Mahmûd'un vassalı gibi yansıtmaktadır. Söz konusu rivayetin temelinde Abbâsî elçi ziyaretinin ve gönderilen egemenlik sembollerinin Gazneli Mahmûd'un tepkisine yol açacağı düşünülerek Hârezmşâh II. Me'mûn tarafından gizlendiği ve Me'mûnî Devleti'nin Sultan Mahmûd tarafından yıkıldığı 408/1017 senesine kadar saklı tutulduğu düşüncesi yer almaktadır. Halbuki Hârezmşâh II. Me'mûn'un günümüze intikal edebilen yegâne gümüş dirhemi mezkûr Abbâsî ziyaretinin gizlenmediğini, aksine açıkça ilan edildiğini göstermektedir. Nitekim Hârezmşâh II. Me'mûn, 405/1014 yılında darp edilen dirheminde Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-billâh tarafından bahşedilen “Aynü'd-Devle ve Zeynü'l-Mille” lakabıyla birlikte zikredilmektedir. Bu sikkede Abbâsî Halîfesi el-Kâdir-billâh'ın ismine yer verilirken Me'mûnî Devleti'nin Gaznelilerin vassalı olduğuna dair hiçbir emare bulunmamaktadır.⁴⁵ Öyle anlaşılıyor ki Bîrûnî ya da ondan aktarımda bulunan Beyhakî, Abbâsî ziyareti haberini tahrif ederek kaydetmişlerdir ve 408/1017 yılında Gazneli istilası sebebiyle yıkılan Me'mûnî Devleti'nin zaten Sultan Mahmûd'a vassal olduğu algısını yaratmak istemişlerdir. Bununla birlikte gerek yazılı kaynakta gerekse gümüş dirhemde Aynü'd-Devle ve Zeynü'l-Mille lakabının tekrarlanması Beyhakî'nin bahsettiği elçilik ziyaretinin hakikaten yaşandığına delalet etmektedir.

SONUÇ

Hârezm bölgesi, M.S. 305'ten 386/996 senesine kadar Afrîğ Hanedanı mensubu olan Hârezmşâhlar tarafından yönetilmiştir. Yalnız Gurgânc (Cürcâniye) şehrinin en azından IV/X. yüzyılın ikinci yarısında Afrîğî iktidarından bağımsız ve doğrudan Sâmânîler Devleti'ne vassal bir emirlik olduğu görülmektedir. Kesin olarak tespit edilemeyen (382/992 yılından daha önce) bir tarihten beri Gurgânc'a hükmeden Emîr I. Me'mûn, 386/996 yılında son Afrîğî Hârezmşâh II. Muhammed'i kanlı bir iç savaşta tahtından indirip öldürmüştür. Bu suretle Hârezmşâh unvanını üstlenerek bölgenin tamamına hakim olmuş, ikili yönetime son vermiş ve 408/1017 yılına kadar devam eden Me'mûnî Devleti'nin temelini atmıştır.

Gurgânc Emîri I. Me'mûn ile Hârezmşâh II. Muhammed arasındaki savaşa zahiren Ebû Alî Sîmcûrî hadisesi yol açmıştır. Görünüşe göre Ebû Alî Sîmcûrî Sâmânî Hükümdarı II. Nûh'un emri doğrultusunda Hârezm'e gitmiştir ve Gurgânc Emîri I. Me'mûn'a onun misafir edilmesi talimatı verilmiştir. Hârezmşâh II. Muhammed, Ebû Alî Sîmcûrî'yi Hezâresb'te derdest ederek vassalı bulunduğu hükümdarın hükmüne aykırı hareket etmiş ve suç işlemiştir. Bu arada Hârezm'deki rakibi I. Me'mûn'a da kendisine karşı etkili şekilde kullanabileceği meşru bir gerekçe sağlamıştır. Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un Ebû Alî Sîmcûrî'nin kurtarılması uğrunda ciddi çabalar sarf etmesinin temel etkeni Gerdîzi tarafından da kaydedildiği haliyle iki şehir yani Me'mûnîlerin merkezi Gurgânc (Cürcâniye) ile Afrîğîlerin başkenti Hârezm (Kâs) halkları arasında kadim zamanlardan beri devam eden “taassub (husumet, rekabet)”tir. Ebû Alî Sîmcûrî olayı iki şehrin ahali arasında belki de asırlara yayılan süreçte biriken öfkenin ve nefretin açığa çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Gurgânc Emîri I. Me'mûn ile Hârezmşâh II. Muhammed arasındaki savaş, aslında Hârezm'deki iki merkez şehrin halkları arasındaki sebebini bilmediğimiz düşmanlıktan kaynaklanan bir hesaplaşmadır. Me'mûnî Devleti'nin kuruluşu söz konusu hesaplaşmanın Gurgânc lehine sonuçlanması şeklinde değerlendirilebilir. Hârezmşâh II. Muhammed'e reva görülen muamele ve hazin akıbet dahi iki şehir arasındaki nefretin boyutunu gözler önüne sermekte ve ne kadar derin olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte Afrîğî soyundan gelen diğer şahısların topluca katledilmediklerinin altını çizmeliyiz.

⁴⁴ Beyhakî, “*Târîh*,” 639-640.

⁴⁵ Vadim Kalinin, “The First Known Coin of Ma'mûn II b. Ma'mûn I, Khwârizmshâh Ma'mûnid,” *Oriental Numismatic Society Newsletter*, S. 201 (2009): 18-19.

Gurgânc Emîri I. Me'mûn ile Ebû Alî Sîmcûrî arasındaki Fâtîmî/Bâtîni sempatizanlılığıyla bağlantılı yakın dostluğu ve ittifakı göz ardı etmememiz gerekir. Öyle ki ikisi arasında herhangi bir çıkar çatışması yaşanmadığı gibi birbirlerine her zaman teveccüh göstermişlerdir. İktâ hadisesinde Ebû Alî Sîmcûrî'nin Ebîverd şehrini Hârezmşâh II. Muhammed'e vermezken Nesâ'yı hiçbir zorluk çıkarmadan I. Me'mûn'a teslim etmesi, Ebû Alî Sîmcûrî'nin sürgün yeri olarak Gurgânc'ın seçilmesi, I. Me'mûn'a onu ağırlaması talimatı verilmesi, Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un Ebû Alî Sîmcûrî'yi kurtarmak için askeri harekate dahi teşebbüs edebilmesi, ona yönelik abartılı şekilde hürmet göstermesi ve onun affı için Sâ mânî Hükümdarı II. Nûh'un nezdinde girişimlerde bulunması gibi hususlar ikisi arasındaki derin ittifakın emareleridir.

Afrîğî Hârezmşâhlar iktidarı bir bakıma Sâ mânî Devleti'nin otoritesinin zayıflamasının neticesinde ortadan kalmıştır. Aksi takdirde vassal hükümdar olan Gurgânc Emîri I. Me'mûn'un Sâ mânîlere rağmen böyle bir harekate cüret edemeyeceği tarafımızca düşünülmektedir. Bununla birlikte I. Me'mûn, Hârezm bölgesinde hakim olduktan sonra da Sâ mânîlere tâbi kalmayı sürdürmüştür. Me'mûn iktidarı Sâ mânîler ile mücadele ederek değil, Sâ mânî Devleti'nin 389/999 yılında Karahanlılar tarafından yıkılması üzerine müstakil hale gelmiştir. Fakat Muntasır'ın 390-395/1000-1005 yılları arasına yayılan Sâ mânî Devleti'ni tekrar diriltme mücadelesi Me'mûnîlerin istiklalini etkilememiştir. Hatta son kertede Hârezmşâh Alî'nin Sâ mânî Emîri Muntasır ile çatışmaktan dahi imtina etmediği görülmektedir. Me'mûnî Devleti'nin siyasi meşruiyetinin Abbâsî Hilâfeti tarafından tasdik edildiği ise tartışmasız bir şekilde anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Beyhakî'nin Me'mûnîler iktidarını Gazneli Sultan Mahmûd'un vassalı gibi yansıtan anlatımının gerçeği tam olarak yansıtmadığı da belirtilmelidir.

Hârezmşâh I. Me'mûn'un öldürülmesi olayı ise gizemini korumaktadır. Bu konuda kesin hükümler vermek mümkün görünmüyorsa da tüm emareler tarafımızca Hârezmşâh I. Me'mûn'un askeri liderlerce tertiplenen ve oğlu Alî'nin de müdahil olduğu bir kumpas sonucunda öldürüldüğü şeklinde yorumlanmış ve Sâ mânî Hükümdarı II. Nûh'un suikastı azmettirdiği iddia edilmiştir. Hârezmşâh I. Me'mûn suikastını hazırlayan temel sebep onun Gurgânc Emîri iken Fâtîmî/Bâtîni davetine şeklen de olsa icabet etmesi ve aynı daveti gizliden gizliye desteklediği kaydedilen Ebû Alî Sîmcûrî ile ittifak halinde bulunmasıdır. Bu ana etkene Hârezmşâh II. Muhammed'in öldürülmesi, Hârezm'deki ikili yönetimin hiç izin alınmaksızın sonlandırılması gibi tali faktörler de eklenebilir. Ancak Fâtîmî/Bâtîni sempatizanı bir Hârezmşâh'ın ülke genelinde hükmetmesinin gerek iç gerekse dış mihrakları rahatsız ettiği ve iktidara geçer geçmez suikast ile öldürülmesine yol açtığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Bağdâdî. *el-Fark beyne 'l-fırak ve beyânü 'l-fırakati 'n-nâciye*. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977.

Beyhakî, “*Târîh-i Beyhakî*.” tsh. Alî Ekber Feyyâz, Meşhed: İntişârât-ı Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed, 1383.

Bîrûnî. *el-Âsârü 'l-bâkiye mine 'l-kurûni 'l-hâliye*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1428/2008.

Bosworth, C. E., “*Âl-e Afrîğ*”, *Encyclopædia Iranica*. C. I/7, Londra: Routledge & Kegan Paul, 1984, 743-745.

Duman, Abdullah. “Ebû İbrahim İsmail El-Muntasır'ın Sâ mânî Devletini Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlılar ve Gaznelilerle İlişkileri”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, S. 2 (2012): 531-553.

Gerdîzî, “*Târîh-i Gerdîzî*.” tsh. Abdülhay Habîbî, Tahran: Dünyâ-yî Kitâb, 1363.

Huncan, Ömer Soner. *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Kalinin, Vadim. “The First Known Coin of Ma'mûn II b. Ma'mûn I, Khwârizmshâh Ma'mûnid,” *Oriental Numismatic Society Newsletter*, S. 201 (2009): 18-19.

Kennedy, E. S. “A Survey of Islamic Astronomical Tables”, *Transactions of the American Philosophical Society* 46, S. 2 (1956): 123-177.

- Kurat, Akdes Nimet. "Kuteybe Bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicrî 93-94/Milâdî 712)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 6, S. 5 (Kasım-Aralık 1948): 385-430.
- Kuznetsov, Andrew, ve Michael Fedorov. "Late Drachms of the Khwārazmshāhs Azkājvār and Imitations of such Drachms." *Iran* 51, S. 1 (2013): 145-149.
- Linder-Welin, Ulla S. "The Coins from Khwarazm and the Swedish Viking Age Hoards", *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum*, (1961): 155-179.
- Merçil, Erdoğan. "Sîmcûrîler IV Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan Sîmcûrî", *Belleten* 49, S. 195 (1985): 547-567.
- Özaydın, Abdülkerim, "Adudüdevle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 1, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, 392-393.
- Özaydın, Abdülkerim, "Azîz-billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, 346.
- Reva, R. Yu., V. A. Kalinin, ve A. H. Atahocayev. "Numizmatičeskiye dopolneniya k istorii Horezma X vek." XVI-Vserossiyskaya numizmatičeskaya konferentsiya'da bildiri olarak sunulmuştur, St. Petersburg, Nisan 18-23 2011.
- Se'âlibî, "Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr." thk. Müfid Muhammed Kumehye, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Subkî, "Tabakâtü'ş-Şâfi'yyeti'l-Kübrâ." thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire: Dâru Hacer, 1413.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, "Târîhu't-Taberî - Târîhu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk." thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Kahire: Dârü'l-Me'ârif bi-Mısr, 1384/1964.
- Usta, Aydın. *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmâniler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.
- Utbi. *Târîh-i Yemînî*. frs. çev. Ebû'ş-Şeref Nâsîh b. Zafer Curfâdekânî. Tahran: Kitâbfurûşî İbn Sînâ, 1334.
- Vainberg, B. I. *Monety drevnego Khorezma*. Moskova: Izdatelstvo Nauka, 1977.
- Zehebî, "Târîhü'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm." thk. Beşâr Avvâd, y.y.: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.
- "Coin Number 88786, 88787, 88789, 88790, 88794, 88795, 88797, 88798, 88799." Ağustos 11, 2021. <https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=24904>